

СТРУКТУРА ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ОРНІТОНІМІВ ТА СПОСОБИ ЙОГО КОНТРАСТИВНОГО ОПИСУ

Лариса ДРОБАХА (Кіровоград)

У статті розглядається питання контрастивного опису структури лексичного значення, що відображає специфічні ознаки лексико-семантичного характеру. Виконане дослідження підтвердило необхідність врахування при зіставленні лексики різних мов когнітивного, граматичного, конотативного компонентів структури лексичного значення з метою виявлення особливостей національного світосприйняття.

The article deals with the question of contrastive description of lexical meaning structure, that reflects specific lexical-semantic indications. The conducted research proved the necessity of considering the cognitive, grammatical, connotative components of lexical meaning structure while contrasting lexis of different languages to reveal the peculiarities of world perception by different nations.

Стаття присвячена проблемі аналізу структури лексичного значення слів у контрастивних дослідженнях. Останнім часом у лінгвістиці звертається увага на існування мовних картин світу. При дослідженні національно-культурної специфіки лексики різних мов важливого значення набуває компонентний аналіз [4; 5; 9].

При необхідності виявлення специфіки структурування окремих мов придатним є функціональний опис. “Мови як такі знають лише одну “глибинну структуру”, тобто їх семантичну структуру (структуру значення)” [3, 71]. Поряд із рівнем цієї структури виділяємо також і рівень смислової структури, “який, містячи в собі структуру лексичного значення і її елементи, являє собою утворення вищого гатунку, орієнтоване не стільки на сам предмет, позначений словом, скільки на його поняттєве сприйняття в рамках національної самосвідомості мікросоціуму” [5, 104]. Контрастивне вивчення лексики передбачає зіставлення її одиниць у межах певної лексико-семантичної групи.

Основною одиницею лексичного рівня мови є слово, яке існує в системі мови та у свідомості її носіїв у двох виявах: як одиниця лексематичного порядку – лексема і як одиниця лексико-семантичного порядку – семема.

Основною одиницею контрастивної лексикології слід визнати семему,

або окреме значення лексеми, на таких підставах: по-перше, окреслене лексичне значення, а саме воно складає основний зміст слова, виділяється на рівні семеми, яка виступає як актуальний семантично розчленований знак відносно інваріантного слова-лексеми. По-друге, виділення слова-значення, або семеми, як основної одиниці контрастивної лексикології узгоджується з реальною процедурою пошуку лексичної відповідності при зіставленні мов у теоретичному плані і в практичному відношенні, наприклад, у процесі перекладу з однієї мови на іншу. І, нарешті, по-третє, семема найближче розташована до мовленнєвого рівня, де вона виступає як віртуальний знак відносно конкретного слововживання. Це важливо мати на увазі у функціональному аспекті взаємодії мов, коли у свідомості мовця (слухача) відбувається миттєве перекодування не лексем, а слів-значень і словоформ різних мов [5, 58-59]. Семема репрезентує слово як лексико-граматичну одиницю, яка об'єктивує мисленнєвий зв'язок із поняттям та референтом, тому вона не є одиницею лише семантичного рівня. Безперечно, такий статус семеми виводить її за межі значення на новий рівень комунікації в аспекті мовної особистості. Отже, саме семема може стати головним поняттям нової орієнтації семасіології [8, 10].

Семема складається із сем, які відповідно будують структуру значення слова і надають можливість розглянути слово з різних боків його вживання та мотивації.

Компонентний аналіз у його різних варіантах складає основу семантичних досліджень і застосовується при контрастивному описі лексики. За допомогою цього методу виявляються спільні та відмінні семантичні ознаки, їх обсяг і зміст, що відображають світосприйняття носіїв кожної окремої мови.

При аналізі спільного та відмінного в структурі лексичних значень слів-відповідників найголовнішим "лінгвістичним документом" слугують для нас словникові джерела зіставлюваних мов, зокрема дефініцій, які

відбивають загальноуживане для носіїв мов уявлення про ті чи інші найменування. Ясна річ, що в деяких випадках ми можемо стикатись із суб'єктивними тлумаченнями укладачів словників, з різним ступенем розгортання дефініцій та подібне. Проте, так чи інакше саме словник був та лишається базовим джерелом для проведення зіставлення на різних рівнях: лексеми, семми, відтінка у значенні тощо. Тому, говорячи про значення зіставляваних слів, будемо мати на увазі передовсім їх репрезентації на рівні словникових дефініцій, що відповідає використанню метода аналізу словникових дефініцій. При їх зіставленні можна виявити різні співвідношення між лексичними одиницями, коли, наприклад, в одному випадку складники семм різних мов збігаються, а в іншому мають додаткові різні ознаки. Наприклад, порівняймо, укр. **лірохвіст** 'птах ряду горобиних з буро-сірим пір'ям і хвостом ліроподібної форми' [СУМ, IV, 522] і нім. **der Leierschwanz** 'розповсюджений на сході Австралії птах, чиє довге, розставлене пір'я на хвості нагадує ліру' [D, IV, 1660], які характеризують птаха з ліроподібним хвостом (спільні семми), але мають також і відмінні. Так, у значенні українського слова немає сем 'розповсюджений', 'на сході Австралії', що конкретизують місцеперебування даного птаха. А в німецькому відповіднику відсутні семми 'ряду горобиних', 'з буро-сірим пір'ям', що розширюють уявлення про вигляд птаха.

Таким чином, змістова дефініція значення включає, з одного боку, такі семантичні компоненти, що сигналізують належність даного значення до конкретної лексико-семантичної парадигми і, отже, є спільними для всіх членів парадигми, а з іншого – такі компоненти, що відрізняють одне значення від інших у межах даної парадигми.

Звичайно, лексичне значення являє собою сукупність семантичних ознак, що належать до опису сутностей, які називає слово. Ці ознаки пов'язані залежностями й тим самим утворюють структуру лексичного значення, у якій виділяються дві частини – інтенціонал та імплікаціонал.

Перша – це змістове ядро лексичного значення, а друга – периферія семантичних ознак, що оточують це ядро [6, 60]. Лексичне значення слова являє собою складний за своєю природою феномен, що акумулює в собі різноманіття самої мови, яке знаходить своє безпосереднє відображення в структурі лексичного значення.

Отже, до основних компонентів структури лексичного значення належать: 1) когнітивний, або предметно-логічний; 2) граматичний; 3) конотативний, кожен з яких має свої складники залежно від обсягу лексичного значення, особливостей словотворення або стилістичних ознак.

Когнітивний компонент є одним з основних у структурі лексичного значення. Його іншою назвою є предметно-логічна частина семми, компоненти якої, семи, “виконують роль “стрілки”, що переводить поняття, ознаки предметів і явищ об’єктивного світу в складові елементи явища мовного, лексичного, значення слова: з одного боку, це категорії процесу пізнання, концептуальні явища, а з іншого – це вже елементи смислової структури слова, що “представляють” у структурі мови логічні категорії” [9, 89]. Когнітивний компонент вміщує в себе денотат і сигніфікат, які розглядаються в діалектичній цілісності. Денотат визначається як позначувана річ [6, 25]. Будучи відображенням у нашій свідомості предмета чи явища дійсності, лексичне значення слова містить в собі поняття про цей предмет чи явище, що знаходиться в певному зв’язку з іншими поняттями.

Предмет і поняття про нього є взаємопов’язаними, і їх різке розмежування є недоцільним. Наприклад, укр. **дрохва** ‘великий перелітний птах *степових і пустельних місць, з сильними ногами, прямим дзьобом, захисним забарвленням*’ [СУМ, II, 422] має денотативні складники, що вказують на предмет ‘великий перелітний птах’ та сигніфікативні (виділені), що вказують на ознаки й доповнюють уявлення про птаха. Отже, взаємозв’язок між цими складниками є наявним і безперечним. Когнітивний

компонент можна визначити як основну частину лексичного значення термінологічним синонімом – *предметно-логічний компонент*.

Лексичне значення має свій обсяг, який наповнюють семи, що відображають певні явища чи предмети, узагальнені в значенні. До змісту лексичного значення належать значущі семантичні ознаки явищ і предметів. Поняття й уявлення знаходяться у взаємодії, між ними відбуваються постійні взаємопереходи. Стаючи все більш узагальненим, уявлення набувають ознак понять, переходять у поняття. В одній з праць Г.В. Колшанський зазначив, що мова є нібито звуковою книгою, у якій зображені всі шляхи поняттєвого засвоєння світу людиною протягом його історичного розвитку [2, 24].

Залежно від обсягу й характеру лексичного значення предметно-логічний компонент може поділятися на дрібні складники, одним з яких є *відтінок значення*. Це поняття є важливим у зіставленні, тому що воно як проміжне явище висвітлює зв'язок мови з мовленням, де знаходять свій відбиток асоціації людей про той чи інший предмет чи явище. Порівняймо: укр. **гоголь** // 'гоголем ходити – ходити гордовито' [СУМ, II, 102], нім. **der Hänfling** (коноплянка) // 'про людину худорлявої, слабкої статури' [D, III, 1145], рос. **гусь** // 'про нерозумну, шахраювату людину' [ССРЯ, I, 502], англ. **rook** // 'про людину, яка виграє гроші у кості чи карти обманом' [OALD, II, 233].

Відтінки значення визначаються як результат нашарування та сполучення різних значень багатозначного слова, що реалізуються у різноманітних контекстах. Наприклад, в українській мові виявляємо, що **селезень** має 'у порівн.: пірнути як селезень; //розм. намерзлий візерунок на віконних шибках; //розм. розколина на кризі, що утворюється від удару' [СУМ, IX, 116], **тетеря** 'розм. перен. про нерозумну або вайлувату, неповоротну людину; //Глуха тетеря – лайл. про глуху, ледачу і т. ін. людину' [СУМ, X, 102], що вказують на вживання даних слів у розмовній мові при порівнянні та позначенні інших денотатів. Нім. **die Drossel** (дрізд) має 'у

мисливців: стволи рушниці; //техн. дросель' [D, II, 573], **der Grünfink** (зеленяк) 'гриб; //необпалена цеглина; //недосвідчена людина' [D, III, 1093]. У даному випадку відтінки значень демонструють вживання однієї і тієї ж назви для позначення різноманітних денотатів.

Такі ж явища спостерігаємо в російській та англійській мовах. Рос. **малиновка** вживається в порівнянні 'співати пісні, як ніжна малинівка', а також як 'наливка, виготовлена з плодів малини' [ССРЯ, VI, 531]. Англ. **spire** вживається як при позначенні різних денотатів, так і у звертаннях до людей: 'лайл. нікчема, бовдур; //спорт. швербот типу "кулик"; //жарг. законник, крючоктвір; //амер. жарг. недопалок, чинарик' [БАРС, II, 490] і т. п.

Отже, у відтінках значень відображається національне сприйняття конкретного денотата, і вони викликають особливий інтерес, тому що характеризують денотат уже з іншого боку. Це ми побачили на вищенаведених прикладах.

Граматичний компонент включає особливості граматичної побудови тієї або іншої мови. Якщо порівнювати близькоспоріднені мови, то через свою спорідненість у плані граматики вони не мають суттєвих розбіжностей. В іменниках слова іноді мають розбіжності за родом, наприклад, укр. *гуска* (ж. р.) – рос. *гусь* (ч. р.), *пуга* – *пугай*, *канюка* – *канюк*, *лелека* – *аист*, *сипуха* – *сип*, *тетеря* – *тетерев*, *чирка* – *чирок*; укр. *зеленяк* (ч. р.) – рос. *зеленушка* (ж. р.); *вірля* (с. р.) – рос. *орлёнок* (ч. р.). Порівнюючи українську мову з німецькою, також виявляємо подібні до зазначених приклади. Порівняймо такі розбіжності: укр. *бекас* (ч. р.) – нім. *die Bekassine* (ж. р.), *гайворон* – *die Saatkrähe*, *гоголь* – *die Schellente*, *дpізd* – *die Drossel*, *жайворонок* – *die Lerche*; укр. *гагара* (ж. р.) – нім. *der Seetaucher* (ч. р.), *гагарка* – *der Tordalk*; *горихвістка* – *der Gartenrotschwanz*, *зозуля* – *der Kuckuck*, *кедрівка* – *der Tannenhäher*, *тетеря* – *der Waldhahn*; укр. *луска* (ж. р.) – нім. *das Bläßhuhn* (с. р.).

Граматичне в слові розглядається у взаємозв'язку з лексичним, і вони не існують відокремлено. Наприклад, в англійській мові, як відомо, значно поширене явище конверсії. При цьому саме граматичний компонент розкриває лексичне значення слів і є невід'ємною його складовою. Так, іменник у граматичному значенні вживається як прикметник, англ. **raven** 'ворон', // 'чорний як вороняче крило' і відповідно 'raven locks – локони чорні як смола' [БАРС, II, 304]; **turtle-dove** 'дикий голуб', // 'червоно-сірий колір' [БАРС, II, 676]; **oriole** 'іволга', // 'рудо-коричневий колір' [БАРС, II, 139]; **pigeon** 'голуб', 'pigeon service – голубина пошта' [БАРС, II, 207]. Як свідчать приклади, між граматичною і лексичною семантикою не можна поставити чітку межу, тому що відбувається взаємоперехід граматичного й лексичного значень. При перекладах виявляються розбіжності при перенесенні граматичних ознак відповідників. Порівняймо:

“Die Nachtigall und die Lerche”

“Was sonst, als was die Nachtigall einst zu der Lerche sagte: schwingst du dich, Freundin, nur dann darum so hoch, um nicht gehört zu werden?” (Лесінг)
 (“Що ж, крім того сказав соловей одного разу жайворонку:
Ти, друже, лише тому здіймаєся у височінь, щоб тебе не чули?”)

У німецькому творі **Nachtigall** та **Lerche** є іменниками **ж. р.**, на що вказує артикль жіночого роду та вживання **Freundin** (подруга), а українські відповідники **соловей** та **жайворонок** належать до **ч. р.**, тому з цим іменниками узгоджені дієслово **сказав** та іменник **друже**.

Вживання в художньому мовленні лексем-відповідників на позначення птахів з різними граматичними ознаками також виявляє певні розбіжності. Наприклад, укр. **сокіл**, **голуб** (ч. р.) вживається як пестливе називання чоловіка: “Прости мені, мій **голубе**, мій **соколе** милий” (Шевченко), а **голубка** – жінки або дівчини: “Не розкажуй, **голубонько**” – жінки або дівчини. Таке ж явище спостерігаємо в російській мові, в якій **павлин** (ч. р.) вживається як *пава* (ж. р.): – “А сама-то величава, виплывает, будто **пава**;”

(О. Пушкін), де слово “*нава*” реалізується в значенні – ‘про жінку з гордовитою, величною поставою і павною ходою’ [ССРЯ, IX, 1959]. На те, що йдеться не про зовнішність, вказують рід особи жіночої статі, бо самка на відміну від самця не має барвистого, що розпускається у вигляді віяла, хвоста. Рос. **голубь** (ч. р.) зустрічаємо в одному випадку: “Право, **голубчик**, не обижайте ее, сходите к ней как-нибудь (Чехов)”, де у звертанні до чоловіка вжито “*голубчик*” (ч. р.), а в іншому: “Помни же, **голубка**: была печаль, сплыла печаль...” (Тургенєв) – у ласкавому звертанні до жінки вжито “*голубка*” (ж. р.).

Таким чином, граматичний компонент є важливим у структурі лексичного значення, тому що розкриває його сутність і тим самим допомагає виявити семантичні розбіжності в різних мовах. Особливо важливим є врахування зазначених відмінностей у художньому мовленні, при зіставленні переносних та метафоричних значень слів.

Конотативний компонент включає в себе семантичні чи стилістичні відтінки значення слова. Тож у словниках зустрічаємо такі позначення, як “зневажливе”, “ласкаве”, “пестливе”, “лайливе”, “abwertend”, “salopp”, “Schimpfwort”. Порівняймо, відповідники укр. **галка** ‘галонька, галочка – пестливе звертання до жінки’ [СУМ, II, 20] і англ. **jackdaw** ‘З *зневажл.* завжди незадоволена, роздратована людина’ [БАРС, I, 744], у яких відрізняються відтінки вживання цього слова як пестливого або навпаки зневажливого.

При контрастивному аналізі слів у словниках зустрічаються різні позначення, які вказують на розбіжності між стилістичними та стильовими компонентами. Стилiстичний компонент характеризується конотативно-експресивними нашаруваннями слова, які певним чином впливають на його смислове сприйняття. Наприклад, в **українській мові**: “Тут інші *журавля* скакали, а хто од дудочки потів” (Котляревський), де мається на увазі сюжетний танець, у якому танцівники зображують журавлів. У **німецькій мові**: “Das sei eine weniger als zweistellige Zahl, worauf ein anderer Spaßvogel

“Null, null” rief und den Heitererfolg damit hatte” (Т. Манн, *Erzählungen*) (досл.: це є менше ніж друге порядкове число, на що інший жартун викрикнув “нуль, нуль” і мав при цьому веселий настрій), де *Vogel* (птаха) вживається як *Spaßvogel* (досл.: веселий птах), а саме *сміхотун, жартун*.

Стильовий компонент відображає належність слів до певних функціонально-стильових різновидів мови і в словниках має такі позначення як “розмовне”, “застаріле”, “спеціальне”, “книжне”. Наприклад: укр. **голуб** з позначкою “розмовне” //’пестливе називання чоловіка, **голубка** – дівчини, жінки’ [СУМ, II, 118], укр. **норець** //’застар. водолаз’ [СУМ, V, 442]; нім. **der Fink** //’застар. студент, який не входить до жодного об’єднання’ [D, II, 847]. Зустрічаємо випадки різних позначень слів-відповідників щодо зазначених компонентів у порівнюваних мовах. Наприклад: укр. **лебідь, лебідка** в переносному значенні має позначку “народно-поетичне” [СУМ, IV, 457], а нім. **der Schwan, mein lieber Schwan** – “іронічне звертання”, “здивування”, “жартуючи – погроза” [D, V, 2340], що вказує на вживання цього слова в цьому значенні з відтінком іронії; укр. **бугай** – “лайливе” про людину [СУМ, I, 246], а рос. **бугай** – “застаріле” – таран [ССРЯ, I, 663].

Ще раз наголосимо на тому, що конотація слів остаточно виявляється в мовленні. Семантичне варіювання слова визначається змістом самого обраного слова. Сполучуваність слів – не основна причина, а лише необхідна умова семантичних перетворень. Спроможність до варіювання – це “в дійсності мовна спроможність (компетенція) носіїв мови робити різні операції (варіювання) з мовним матеріалом таким чином, щоб зберігалася його інваріантність” [1, 154]. Розглянемо такі приклади: укр. **квочка** //’Одне може сьогодні Леся сказати про себе: не була ніколи затурканою, обмеженою квочкою (Вільде. На порозі)’ [СУМ, IV, 138], де з образом квочки пов’язана асоціація про недалеку людину. У німецькій мові виявляємо: **die Meise** //’Du hast wohl *eine Meise!*’, що дослівно перекладається: ти напевно маєш синицю, але мається на увазі, що ‘Ти неправильно зрозумів!’ [D, IV, 1764]. Нім. **der**

Geier вживається: //’*Weiß der Geier*’ (досл.: шуліка знає), що значить ’Чорт знає’ [D, III, 976]. Подібні випадки спостерігаємо в російській та англійській мовах. Наприклад, рос. **ласточка** вживається як ласкаве звертання до жінки, дитини [ССРЯ, VI, 75]: //’Здравствуй, моя *ласточка!*’. А англ. **owl** – //’*Don’t be such a silly owl!*’ (досл.: не будь такою дурною совою, а саме ’Не будь таким дурнем!’ [БАРС, II, 155]), де образ сови пов’язаний з нерозумною людиною.

Іноді натрапляємо на співвідношення, коли в одній з мов слово залишається стилістично нейтральним, а в іншій має певне емоційне забарвлення. В.М. Русанівський зазначає, що збагачення мови, її постійні зв’язки з позамовною дійсністю ведуть до семантичних зрушень, до перерозподілу шарів активної і пасивної лексики, емоційно забарвленої та нейтральної, стилістично відзначеної і загальномовної [7, 41]. Наприклад, рос. **вьюрок** ’у просторіччі – жвавий, спритний хлопчик чи парубок’ [ССРЯ, II, 1345] – укр. **в’юрок** не має стилістичної ознаки, хоча, можливо, імпліцитно тут є певна забарвленість, яка не була поміченою укладачами словників. Порівняймо, укр. **глухар** ’розмовне – глуха людина’ [СУМ, II, 88], де німецький відповідник **der Auerhahn** немає стилістичного компонента; укр. **сокіл** ’пестливе “Соколе мій!”’ [СУМ, IX, 438] – нім. **der Falke** –. В інших випадках німецькі відповідники мають стильові компоненти на відміну від українських. Порівняймо: **die Ringeltaube** //’застар. особливо сприятлива умова, цінна річ, яку хтось дістав’ [D, V, 2167] – укр. **припутень** –; нім. **der Würger** //’застар. той, хто когось, з наміром вбити, душить’ [D, VI, 2908] – укр. **сорокопуд** –;

Виходячи з цих розбіжностей, можна констатувати, що відсутність у певних випадках повної тотожності стилістичних та стильових ознак є закономірним процесом, тому що кожна конкретна мова відображає світосприйняття свого народу, яке дещо збігається і є дещо відмінним від інших.

Врахування при контрастивному аналізі когнітивного, граматичного, конотативного компонентів структури лексичного значення допомагає дослідити специфічні особливості лексико-семантичного характеру, які є відображенням і доказом існування мовних картин світу. При цьому, крім основного значення, до семантичної структури належить також і відтінок значення. Він є суттєвим компонентом семантичної структури семеми, що не випадає із загального ряду її компонентів, але за своєю природою відрізняється від такого компонента семеми, як зміст. Наявність відмінних асоціацій щодо предметів і явищ навколишнього світу власне і призводить до розбіжностей лексико-семантичних систем мов.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вариативность в германских языках / Под ред. В.Н. Ярцевой. – Калинин: КГУ. – 1988. – 287 с.
2. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Под ред. А.М. Шахнаровича. / АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1990. – 103 с.
3. Косериу Э. Контрастивная лингвистика и перевод: их соотношение: Пер. с нем. // Новое в зарубежной лингвистике /Под ред. А.Н. Леонтьева. – Вып. XXV. – М.: Прогресс. – 1989. – С. 63-81.
4. Которова Е.Г. Межъязыковая эквивалентность в лексической семантике. Сопоставительное исследование русского и немецкого языков. – Frankfurt-am-Mein, Berlin, New Jork, Paris, Wien: Peter Lang, 1998. – 297 с.
5. Манакин В.Н. Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные языки / Национальная АН Украины. Украинский языковой информационный фонд. – К.: Кировоград: Центрально-Украинское изд-во, 1994. – 262 с.
6. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.

7. Русанівський В.М. Мова в нашому житті. – К.: Наукова думка, 1989. – 112 с.

8. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.

9. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наукова думка, 1990. – 182 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БАРС – Большой англо-русский словарь в 2-х т.т. – М.: Русский язык, 1977.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т.т. / Гол. ред. І.К. Білодід. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

ССРЯ – Словарь современного русского литературного языка: в 17 томах. – Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1951-1965.

D – Duden. Das Große Wörterbuch der deutschen Sprache: in 6 Bänden. – Wien/Zürich: Dudenverlag, 1977-1981.

OALD – Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / A.S. Hornby with A. P. Cowie. – Moscow: Russian language publishers, – Oxford: Oxford University Press, 1982. – 1036 p.